

**ОПИС КОРДОНІВ АЗОВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ:
НОВІ ФАКТИ ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ДЖЕРЕЛА**

У статті розкрито особливості створення опису кордонів Азовської губернії, визначено мету, дату створення джерела та його авторство.

Ключові слова: опис, кордон, Азовська губернія, В. Чертков, Азовська губернська канцелярія, Я. Новицький.

В статье раскрыты особенности создания описания границ Азовской губернии, определены цель, дата создания источника и его авторство.

Ключевые слова: описание, граница, Азовская губерния, В. Чертков, Азовская губернская канцелярия, Я. Новицкий.

The particularities of the creation of the description of the Azov province's borders are revealed in the article. The date, aim of the source's creation and its authorship are defined.

Key words: description, border, Azov province, V. Chertkov, Azov province office, Ya. Novytskyi.

Для дослідження історії Південної України останньої чверті XVIII століття важко переоцінити значення опису кордонів Азовської губернії, опублікованого ще на початку ХХ ст. Я. Новицьким. Дослідники протягом більш ніж ста років звертались та продовжують звертатися не тільки до інформативних можливостей цього унікального джерела, а й до питань його атрибуції й датування [8, с. 56; 15, с. 194–195; 1, с. 129; 9, с. 54; 2, с. 134]. Та, втім, саме популярність опису сприяла формуванню дещо хибного уявлення щодо мети, часу створення, структури та авторства джерела. Віднайдена в фондах Державного архіву Ростовської області Російської Федерації чернетка опису кордонів Азовської губернії дозволить дещо конкретизувати та уточнити дані питання.

В історичній літературі виникла певна плутанина, пов'язана з описами Азовської губернії. Для уточнення вважаємо за необхідне трохи деталізувати дане питання. Існують два описи Азовської губернії: опис кордонів та опис міст і повітів. Опис міст та повітів вперше був опублікований М. Мурзакевичем у 1853 році на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» [10]. Пізніше цей же документ був опублікований Я. Новицьким, але вже на шпальтах Літопису Катеринославської вченої архівної комісії в 1904 р. [11]. До даної публікації Я. Новицький додав ще одне унікальне джерело – опис кордонів Азовської губернії [12]. Незадоволення якістю археографічної публікації наштовхнуло дослідника здійснити повторну публікацію документів із внесенням деяких поправок. Так на світ з'явилася збірка з двома опублікованими описами, яка отримала назву «Описание границ

и городов бывшей Азовской губернии” [13]. Напевно, саме ця археографічна робота, точніше, її назва, дала підставу багатьом дослідникам вважати опис кордонів і опис міст і повітів Азовської губернії одним документом та породила плутанину в даному питанні, що, в свою чергу, відбилося і на спробі датувати документи та визначити їх авторство.

Більшість дослідників, які звертались до матеріалів описів Азовської губернії, акцентували увагу саме на описі міст та повітів, опис же кордонів незаслужено залишився майже осторонь історичних та джерелознавчих досліджень. Причину цього вбачаємо в невизначеності щодо достовірності джерела та відсутності джерела в архівах. Так, якщо оригінал опису міст та повітів зберігається в фонді А. Скальковського в Одесі [18], і його копія XVIII століття – в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського [19, с. 33], опис кордонів до сьогодні не був віднайдений і дослідники мали змогу працювати з джерелом лише у вигляді археографічної публікації. Знайдений у катеринославських архівах А. Скальковським у 1830-х роках, опис кордонів так і не потрапив до жодної з архівних установ України та Російської федерації. Остання згадка про оригінал документу датується 1889 роком, коли Я. Новицький, за його власним висловом, зробив копію опису з колекції документів А. Скальковського [13, с. 3]. На жаль, сьогодні не маємо відомостей про подальшу долю оригіналу опису кордонів, який міг би пролити світло на історію створення цього документу. Втім, частково це питання допоможе вирішити вперше знайдена в ході архівної евристики фондами Державного архіву Ростовської області чернетка опису кордонів [5, арк. 20-22 зв.].

Документ зберігається у фонді Азовської губернської канцелярії (ф. 800), у справі про вирішення прикордонних суперечок та визначення межі між Азовською губернією та Слобідсько-Українською, а пізніше – Харківським намісництвом. Справа містить рясне листування азовського губернатора В. Черткова з очільниками Слобідсько-Української губернії та потім Харківського намісництва щодо встановлення кордонів. Прикордонні суперечки полягали в невизначеності приналежності декількох слобод до вказаних адміністративно-територіальних одиниць та, згідно з матеріалами справи, тривали протягом 1780-1782 років.

В одному з рапортів азовського губернатора В. Черткова до генерал-губернатора Г. Потьомкіна, датованому 26 березня 1781 року, вказується, що всі зовнішні кордони Азовської губернії з Новоросійською губернією, Воронезьким намісництвом, Військом Донським вже визначені та узгоджені, виключення становить лише межа з Харківським намісництвом. Саме до цього рапорту був вкладений опис кордонів, який містить детальну інформацію щодо визначеної межі Азовської губернії з сусідніми територіальними одиницями.

У фонді Азовської губернської канцелярії збереглися лише чернетки вищезгаданих рапорта губернатора та опису кордонів. Оригінали були відправлені генерал-губернатору Г. Потьомкіну 26 березня 1781 року, підтвердження чому знаходимо в пізніше відправленому рапорті В. Черткова [6, арк. 204]. Тексти як рапорта, так і опису містять виправлення та додаткові

дані. Вочевидь, чистовий варіант з внесеними правками і був відправлений генерал-губернатору.

Текст опису з внесеними правками за виключенням деяких неточностей повністю відповідає тексту опису кордонів, опублікованого Я. Новицьким. Незначні відмінності не стосуються описання безпосередньо кордонів Азовської губернії. Це скоріш помилки, допущені при прочитанні та підготовці археографічної публікації. Отже, скоріш за все, оригінал опису кордонів, з яким у свій час працювали А. Скальковський та Я. Новицький, був написаний з даної чернетки. Тому можемо зробити деякі припущення з приводу часу, мети створення та авторства джерела.

Я. Новицький, який опублікував опис кордонів, залишив археографічне видання без версій щодо датування джерела [13]. Наступним, хто звернувся до даного питання, був В. Пірко, який приблизною датою створення джерела вважає 1781 р. [15, с. 195]. Можемо стверджувати, що ця дата може стосуватись тільки опису міст та повітів, проте аж ніяк не до опису кордонів. У своїй монографії А. Бойко, розібравшись у структурі документу, вказує на окремішність кожного з описів. Але увагу приділяє лише опису міст, у тому числі припущенням щодо датування джерела [1, с. 129]. Н. Ченцова в статті піддає сумнівам раніше визначені дати створення описів попередніми дослідниками та наголошує на необхідності детальнішого джерелознавчого вивчення джерел [19, с. 33]. І. Бондаренко, знов таки ж, плутаючи опис кордонів з описом міст та повітів, пропонує визначити дату створення джерела лютим-березнем 1783 р. [2, с. 68]. Тож, дослідники, що працювали з описом кордонів, або датували лише опис міст та повітів, або називали дату створення обох описів, аналізуючи лише один документ. Отримання таких результатів визначення дати описів було спричинено, по-перше, тим, що датувати опис міст простіше, адже в тексті зазначаються дати створення міст, що, в свою чергу, надавало змогу історикам робити реалістичніші припущення. По-друге, намагання визначити дату створення описів Азовської губернії шляхом зіставлення їх даних свідчить про сприйняття двох описів як одного документу.

Знайдена чернетка супровідного рапорту В. Черткова, до якого був вкладений опис кордонів Азовської губернії, датується 26 березня 1781 р. Про цю ж дату йдеться в наступному рапорті азовського губернатора, в якому він нагадує генерал-губернатору про вже відправлений опис [6, арк. 204]. Тож, скоріш за все, опис кордонів був створений та відправлений також у березні 1781 р.

Дослідник В. Пірко в своїх розвідках зробив припущення щодо автора джерела, зазначивши, що опис кордонів був складений у губернській канцелярії не без участі самого азовського губернатора В. Черткова [15, с. 194]. Не можемо не погодитись з цим висловлюванням. В. Чертков як губернатор мав якщо не приймати участь у складанні таких стратегічно важливих документів, то хоча б ознайомлюватись та підписувати їх. Відповідно до того, що чернетка опису кордонів додавалась до рапорту губернатора, вважаємо, що В. Чертков мав відношення до створення опису кордонів. Окрім того, активна участь азовського губернатора у вирішенні прикордонних суперечок свідчить про його

обізнаність у цій справі. Що стосується тези про те, що документ був створений у стінах канцелярії, також не маємо сумнівів. Уся паперова робота в губернському центрі, технічний бік створення документів, дійсно проводилась саме в Азовській губернській канцелярії [14].

Що ж стосується даних щодо кордонів Азовської губернії, то до її створення звичайно мали відношення чиновники межевої експедиції Азовської губернії. Проводили межування та оформлювали всю технічну документацію землемір та межовики. Згідно з процедурою межування в губернії, безпосередньо розмежуванням займались повітові межовики, які зналися на справі військової топографії та картографії. Саме вони ставили межові стовпи, вели польовий журнал, складали межові книги, геометричні плани та відправляли їх до межевої експедиції, де зводилася інформація загалом по губернії. Звідти документація, що стосувалась межевої справи, потрапляла до губернської канцелярії, де, маємо думку, і був остаточно складений опис кордонів.

Я. Новицький, який здійснив археографічну публікацію опису кордонів, у передмові обійшов питання щодо умов та мети створення особливо цінного, за його висловом, документу, сконцентрувавши увагу на окресленні його інформативних можливостей. В історіографії з цього приводу присутня одностайна думка, запропонована В. Пірком [15, с. 194; 19, с. 33; 4, с. 354-355; 3, с. 173], згідно з якою описи Азовської губернії начебто склались за вимогою сенатського указу від 1 листопада 1777 р. створити топографічні описи кожної з губерній Російської імперії [16, с. 567-568]. Але аналіз пунктів указу, згідно з якими мав створюватись опис, дозволяє зробити висновок, що це могло стосуватись лише опису міст і повітів Азовської губернії. Усі пункти в указі точно відповідають структурі опису міст, де викладалися відомості стосовно міст і населених пунктів у міській окрузі, кількості дворян, купців та інших прошарків населення, природні умови території та ін. Причину ж висловлення науковцями такого припущення вбачаємо лише в одному – ототожненні опису кордонів та опису міст і повітів Азовської губернії.

Враховуючи той факт, що опис кордонів осів у справі та й взагалі в фонді, що стосується проблем межування Азовської губернії, як внутрішнього, так і зовнішнього, маємо змогу стверджувати, що документ був створений у процесі визначення зовнішніх кордонів Азовської губернії. Визначення кордонів Азовської губернії мало неабияке державне значення. По-перше, південноукраїнські землі були маловідомі уряду Російської імперії, тому їх впорядкування означало хоча б деяку обізнаність та визначеність щодо нещодавно придбаної території. По-друге, проведення розмежування губерній мало чисто практичне значення, що полягало в чіткому визначенні приналежності населення до тої, чи іншої губернії, що уможливлювало виконання фіскальної функції держави на нових територіях. По-третє, проведення чіткої межі між адміністративно-територіальними одиницями Російської імперії набувало особливого значення в умовах проведення губернської реформи 1775 року та перетворення губерній на намісництва. Тому

створенню детального опису кордонів приділялась значна увага з боку не тільки місцевої, а й центральної та вищої влади. Наведені факти додатково підтверджують виданий 19 травня 1781 року указ імператриці про проведення кордонів між новоутвореними намісництвами згідно з “Учреждениями для управления губерний”, створення планів та описів до них [17, с. 124-126].

Основне завдання, що покладалося на опис кордонів, полягало в чіткому окресленні прикордонних територій губернії. Крім того, це було не просто словесне описання кордонів, а додаток до карти Азовської губернії. В супровідному рапорті В. Черткова вказується: “Вашей светлости поднося у сего сочиненную в сей Азовской губернии генеральную карту, и особое по каким местам быть границам с соседственными губерниями описание” [5, арк. 23]. Цей опис та карту мав затвердити генерал-губернатор Г. Потьомкін.

Та з огляду на той факт, що через рік після відправлення опису кордонів, а саме 5 квітня 1782 року, на ім'я Г. Потьомкіна надійшов указ імператриці про необхідність завершення розмежування кордонів, а 20 квітня того ж року – рапорт Азовської губернської канцелярії про досі невирішені прикордонні суперечки з Воронежським та Харківськими намісництвом [7, арк. 590-592 зв.], можемо говорити про те, що опис кордонів від 26 березня 1781 року є не остаточним варіантом визначених зовнішніх кордонів Азовської губернії. Скоріш за все, це один з проміжних варіантів кордонів, запропонованих керівництвом Азовської губернії генерал-губернатору, куди вносилися окрім вже затверджених і спірні межі. Звісно, цей факт необхідно враховувати при використанні інформативних можливостей джерела.

Таким чином, знайдена чернетка опису кордонів Азовської губернії дозволяє окреслити історію створення джерела, що має неабияке значення при визначенні його достовірності. Опис кордонів, складений в Азовській губернській канцелярії як додаток до карти Азовської губернії, був створений у ході визначення зовнішніх кордонів губернії. Знайдена чернетка свідчить про перманентний процес формування кордонів та їх документальне оформлення. Вивчення особливостей опису кордонів дозволяє наголошувати на необхідності розуміння окремішності двох описів Азовської губернії – опису кордонів та опису міст і повітів, створених у різний час і з різною метою. Вважаємо, що ні в якому разі не можна розглядати їх у комплексі, бо такий підхід може спотворити історичні факти, подати хибну інформацію. Сподіваємося, визначені факти щодо виникнення джерела стануть у нагоді дослідникам, які займаються історією адміністративно-територіального устрою, міст, державних установ Південної України тощо.

Бібліографічні посилання:

1. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел / А.В. Бойко. – К., 2000. – 308 с.
2. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / І.В. Бондаренко. – Дніпропетровськ, 2003. – 232 с.
3. Гедьо А. Значення картографічних матеріалів у вивченні історії Північного Приазов'я кінця XVIII – XIX ст. / А. Гедьо // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ, 2005. – № 8. – С. 165-178.

4. Гедьо А. Топографічні описи як джерело з історії грецьких громад України (кін. XVIII – поч. XIX ст.) / А. Гедьо // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ, 2006. – № 9. – С. 347-365.
5. Дело об отходе земель из Слободской губернии в Азовскую и удовлетворении слободских жителей землею взамен отошедшей в Азовскую губернию // Госархив Ростовской области. – Фонд 800. – Описание 1. – Дело 251. – 57 л.
6. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею // Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Фонд 16. – Описание 1. – Дело 588. – Часть 8. – 324 л.
7. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовскою губерниею // РГАДА. – Фонд 16. – Описание 1. – Дело 588. – Часть 9. – 621 л.
8. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М., 1959. – 280 с.
9. Константинова В.М. Джерела з соціально-економічної історії Південної України (остання чверть XVIII ст. – 1854 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / В.М. Константинова. – Запоріжжя, 2004. – 214 с.
10. Мурзакевич Н.Н. Описание городов и уездов Азовской губернии (1779 года) / Н.Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 289-305.
11. Новицкий Я.П. Описание городов Азовской губернии / Я.П. Новицкий // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1904. – Вип. 1. – С. 72-93.
12. Новицкий Я.П. Описание границ Азовской губернии / Я.П. Новицкий // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1904. – Вип. 1. – С. 62-71.
13. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. (Левобережная часть нынешней Екатеринославской). (1775-1783). Архивные источники / Сост. Я.П. Новицкий. – Александровск, 1910. – 38 с.
14. Олененко А.Г. Азовська губернська канцелярія: структура, функції, штат (1775-1784) / А.Г. Олененко // Історія і культура Подніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Вип. 8. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 177-184.
15. Пірко В.О. Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.) / В.О. Пірко // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 190-199.
16. Полное собрание законов Российской империи (Собрание Первое) (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 20. – 1034 с.
17. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 21. – 1083 с.
18. Рукопись “Описание городов и уездов Азовской губернии” // Держархів Одеської області. – Фонд 147. – Опис 1. – Справа 28. – 28 арк.
19. Ченцова Н.В. Опис Азовської губернії кінця XVIII століття та його дослідники / Н.В. Ченцова // Гуманітарний журнал. – 2002. – С. 28-35.

Надійшла до редколегії 15.04.2013.